

TERYTORYALNY SYSTEM SPOŁECZNY

Celem pracy jest próba skonstruowania pojęcia terytorialnego systemu społecznego na gruncie realnego pojmowania systemu jako podstawowej kategorii pojęciowej. Stąd też określenie pojęcia systemu musi być poprzedzone przedstawieniem tej koncepcji systemu.

1. Pojęcie systemu w znaczeniu realnym

System w znaczeniu realnym można określić wstępnie jako obiekt konkretny lub materialny /rzecz/, złożony z innych konkretnych obiektów stanowiących jego składniki /części/, które są tak powiązane ze sobą, że tworzą całość wyodrębnioną z otoczenia. Jakkolwiek koncepcja systemu w znaczeniu realnym była przedstawiana przez różnych autorów, w tym m.in. przez O. Langego¹ i J.G. Millera², to jednak

---

¹O. Lange /Całość i rozwój w świetle cybernetyki. Warszawa 1962/ stosuje terminologię cybernetyczną i nie wprowadza terminu system, lecz układ. Według O. Langego, układ to "zbiór sprzężonych elementów działających" /s. 26/, a element działający to "przedmiot materialny, który w określony sposób zależy od innych przedmiotów materialnych i w określony sposób oddziałuje na inne przedmioty materialne. Zbiór innych przedmiotów materialnych nazwiemy otoczeniem danego elementu" /s.12/.

²J.G. Miller /Systemy żywe. Prakseologia 1969, 34/ stwierdza, że "system konkretny, realny, czyli rzeczywisty to nieprzypadkowe nagromadzenie energometrii w pewnym obszarze czasoprzestrzeni fizycznej zorganizowanej w nieprzypadkowy sposób we współdziałające, wzajemnie powiązane podsystemy lub składniki" /s. 27/.

wyraźnie i konsekwentnie sformułował ją M. Bunge, według którego "system jest realny /materialny/, jeżeli i tylko jeżeli jest wyłącznie złożony z realnych /materialnych/ części"³. Pojęcie systemu w znaczeniu realnym jest w ujęciu M. Bunge'go podstawą pojmowania świata jako "świata systemów" /a world of systems/ i filozofii nazwanej systemizmem⁴.

Minimalna charakterystyka systemu wymaga według M. Bunge'go określenia trzech jego aspektów: 1/ składu, 2/ otoczenia i 3/ struktury. Skład danego systemu jest zbiorem jego części lub składników, otoczenie systemu jest zbiorem obiektów nie stanowiących jego składników, z którymi jednak jest powiązany, a struktura jest zbiorem relacji realnych, a w szczególności powiązań, jakie zachodzą między składnikami systemu oraz między nimi a otoczeniem⁵.

Zastosowanie koncepcji systemu w znaczeniu realnym do identyfikacji i badania różnych konkretnych systemów wymaga przede wszystkim zdania sobie sprawy z charakteru trzech podstawowych aspektów systemu, tj. jego składu, otoczenia i struktury. Posłużę się do tego ustaleniami i określeniami M. Bunge'go⁶.

Skład systemu stanowi zbiór obiektów będących jego częściami, czyli jego składnikami. Składniki te są obiektami prostymi, czyli niezłożonymi lub systemami. Rozróżnienie to ma jednak istotny sens

---

³M. Bunge: *Scientific materialism*, D. Reidel, Dordrecht 1981, s. 25.

⁴M. Bunge: *Treatise on basic philosophy, Ontology II: a world of systems*, vol. 4, D. Reidel, Dordrecht 1979; por. również A. J. Bahm: *Pięć typów filozofii systemów*. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 18, 1-2 /69-70/, 1982, s. 106-112.

⁵Z. Chojnicki: *Realistyczna koncepcja systemu PTPN*. *Sprawozdania nr 104 za 1985 r.* Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, Poznań 1987, s. 20-24.

⁶M. Bunge, *op. cit.* 1979, s. 8 i dalsze.

w ujęciu względnym⁷. Składniki systemu stanowiące obiekty złożone będące systemami są traktowane w danej klasie lub na danym poziomie systemów jako obiekty proste. Na przykład człowiek jako składnik systemów społecznych jest obiektem prostym, gdyż wchodzi w ich skład jako niepodzielna całość, chociaż jest wysoce złożonym systemem biologicznym.

Otoczenie systemu jest zbiorem obiektów w istotny sposób powiązanych z systemem, co je wyodrębnia z ogółu obiektów nie będących składnikami systemu, tj. z uniwersum. Otoczenie systemu tworzą obiekty dwojakiego typu: 1/ tego samego co obiekty wchodzące w skład systemu, 2/ odmiennego. W pierwszym przypadku otoczenie ma charakter swoisty, w drugim - nieswoisty⁸. Na przykład dla systemu społecznego inne systemy społeczne są otoczeniem swoistym, a tzw. środowisko przyrodnicze jest otoczeniem nieswoistym.

Struktura systemu obejmuje relacje zachodzące między składnikami systemu oraz między nimi a elementami otoczenia. Relacje zachodzące między składnikami systemu tworzą strukturę wewnętrzną systemu, a relacje między składnikami systemu a otoczeniem - strukturę zewnętrzną systemu. Między strukturą wewnętrzną i zewnętrzną systemu zachodzą wzajemne zależności.

Relacje stanowiące strukturę systemu rozpatrywane z punktu widzenia systemotwórczego dzielą się na: 1/ relacje wiążące, czyli powiązania, sprzężenia lub oddziaływania⁹; 2/ relacje niewiążące.

---

⁷ W ujęciu bezwzględnym obiektami prostymi są takie obiekty, które nie posiadają części /składników/ z punktu widzenia całej dostępnej wiedzy, np. elementarne cząstki fizyczne.

⁸ Por.: Z. Cackowski: Problemy badania środowiska człowieka. Studia Filozoficzne, 12, 1974, s. 6.

⁹ Przedstawiając koncepcję "relacji wiążących" /binding relations/ M. Bunge używa dla ich określenia takich terminów jak "connections" /powiązania/, "bonds", "links" /więzy/, "couplings" /połączenia/. Patrz: M. Bunge, op. cit. 1979, s. 6.

Relacje wiążące między obiektami zachodzą wtedy, gdy występuje między nimi oddziaływanie. Dwa różne obiekty są powiązane ze sobą, jeżeli co najmniej jeden z nich oddziałuje na drugi. Zachodzi to wtedy, gdy zmianie stanu jednego obiektu towarzyszą zmiany stanu drugiego obiektu. Inaczej mówiąc, obiekt oddziałuje na inny obiekt, gdy modyfikuje jego zachowanie, trajektorię lub historię. Właściwą strukturę systemu tworzą relacje wiążące, bez których nie powstaje system.

Relacje niewiążące to przede wszystkim relacje porządkujące, a zwłaszcza relacje przestrzenne, które nie konstytuują systemu, gdyż nie tworzą więzi między obiektami.

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym właściwie oddaje intuicję, jakie wiąże się z pojęciem systemu w naukach przyrodniczych i społecznych, oraz sposób badania obiektów, którymi się zajmują. Dzieje się tak, gdyż w badaniach złożonych obiektów rozpatruje się ich skład, otoczenie i strukturę, a więc ich aspekty systemowe, przy czym poznanie składników poprzedza znajomość otoczenia, a poznanie otoczenia wyprzedza poznanie struktury, co jest zasadą metodologii systemowej. Poznanie naukowe wymaga nie tylko wiedzy o składnikach, otoczeniu i strukturze obiektów, lecz także ich historii i prawach naukowych rządzących nimi.

Koncepcja systemu w znaczeniu realnym jako kategoria ontologiczna służy do interpretacji rzeczywistości, gdyż dostarcza podstawowego aparatu pojęciowego pojmowania świata. Jak stwierdza E. Laszlo, "spojrzenie systemowe ukazuje nową perspektywę w badaniu człowieka i przyrody. Stanowi pewien nowy sposób organizowania uzyskanych wyników badawczych przy użyciu pojęć systemowych własności i relacji"¹⁰.

---

¹⁰E. Laszlo: The systems view of the world, New York 1972, tł. pol.: Systemowy obraz świata, Warszawa 1978, s.40.

2. Charakterystyka terytorialnego systemu społecznego

Terytorialne systemy społeczne stanowią poklasę systemów społecznych. Pojęcie systemu społecznego rozpatrywane na gruncie literatury socjologicznej ma różnorodne znaczenia uwikłane w różne koncepcje¹¹. Nie będę jednak przedstawiał poglądów na ten temat i ograniczę się do podania jedynie pojęcia systemu społecznego na podstawie przyjętych założeń. Zgodnie z nimi, minimalna charakterystyka systemu obejmuje określenie jego składu, otoczenia i struktury. W takim ujęciu system społeczny jest to taki system konkretny, którego 1/ skład zawiera zbiór jednostek ludzkich, 2/ otoczenie tworzą zarówno przyrodnicze lub sztuczne obiekty materialne niezbędne dla ludzi, jak i inne zbiorowości ludzi lub systemy społeczne, z którymi dany system jest powiązany, a 3/ struktura stanowi ogół relacji wiążących i niewiążących, jakie występują wewnątrz systemu oraz między systemem a otoczeniem.

Rzeczywistość społeczna rozpatrywana w ujęciu systemowym składa się z różnorodnych systemów społecznych, które występują na różnych poziomach, pełnią odmienne funkcje i przybierają różną postać. Systemy społeczne powstają, zmieniają się i zanikają w toku stałych przemian i przekształceń, którym ulegają.

Klasyfikacja systemów społecznych jest niezwykle złożona i skomplikowana i nie będę podejmował próby jej przedstawienia.

Spośród różnych typów systemów społecznych podstawową rolę w kształtowaniu życia i działalności ludzi pełnią terytorialne systemy społeczne.

---

¹¹ Por.: J. Szacki: Historia myśli socjologicznej. Warszawa 1931; P. Sztompka: System and function. Academic Press, New York 1974.

Wstępnie można określić terytorialny system społeczny jako system społeczny, w którym zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony obszar powierzchni ziemi, czyli terytorium.

Właściwa charakterystyka terytorialnego systemu społecznego obejmuje rozpatrzenia jego podstawowych aspektów, tj. składu, otoczenia i struktury.

a/ Skład

W skład terytorialnego systemu społecznego wchodzi dwie warstwy, czyli poziomy systemowe obiektów: 1/ warstwa społeczna stanowiąca zbiorowość ludzi; 2/ warstwa podłoża materialnego wyodrębniona w postaci terytorium¹². W przeciwieństwie do innych systemów społecznych, które składają się z jednostek ludzkich /np. rodzina, organizacja społeczna i polityczna i in., integralną częścią terytorialnego systemu społecznego są nie tylko ludzie, lecz także podłoże materialne ich egzystencji i działalności, które trwale zajmują i kontrolują. Ujęcie takie jest zgodne z dość powszechnie przyjętym poglądem na temat charakteru państwa /ludność i terytorium/, które jest przecież terytorialnym systemem społecznym.

1/ Warstwa społeczna

Warstwę społeczną terytorialnego systemu społecznego tworzą jednostki ludzkie, czyli w potocznym sensie "ludzie", którzy są jego podstawowymi i niepodzielnymi składnikami. Człowiek nie jest jednak systemem społecznym, lecz biosystemem lub psychobiosystemem.

Według T. Kocowskiego "Człowiek jest biosystemem:

1/ dążącym do utrzymania własnego życia /.../

---

¹² Por.: J. Lipiec: Podstawy ontologii społeczeństwa. Warszawa 1972, s. 68.

- 2/ podlegającym w autogenezie rozwojowi ukierunkowanemu na odtworzenie oraz doskonalenie jego organizacji na wszystkich poziomach /.../
- 3/ dążącym do uzyskania w pełni rozwiniętego potomstwa /.../
- 4/ dążącym do możliwie wysokiej skuteczności w poszukiwaniu i zdobywaniu wszelkich okazji zaspokajających jego potrzeby /.../
- 5/ dążącym do korzystnego współżycia i skutecznego współdziałania z innymi ludźmi, aby przekształcając otoczenie wytworzyć system okazji, zaspokajający maksimum jego potrzeb /.../
- 6/ wyposażonym w organizację psychiczną /psychikę/, pełniącą funkcję integrującą w sterowaniu czynnościami na podstawie potrzeb, własnych działań i procesów otoczenia i w ramach tej funkcji dążącym do trwałego zadowolenia z całokształtu życia /.../"¹³.

Jak stwierdzają jednak P. L. Berger i T. Luckmann, "Człowieczeństwo jest zmienne społecznie i kulturowo. Innymi słowy, nie ma natury ludzkiej w znaczeniu ustalonego biologicznie podłoża, przesądzającego zmienność układów społeczno-kulturowych. Jest tylko natura ludzka w znaczeniu pewnych stałych antropologicznych /na przykład otwartość na świat i plastyczność struktury instynktów/, które wyznaczają i umożliwiają społeczno-kulturowe układy człowieka. Jednak określony kształt, jaki to człowieczeństwo przyjmuje, jest determinowany przez te układy społeczno-kulturowe oraz zrelatywizowany do ich licznych odmian. Choć można powiedzieć, że człowiek ma naturę, ważniejsze jest, aby powiedzieć, że człowiek tworzy swoją naturę lub też prościej - że człowiek tworzy sam siebie"¹⁴.

---

¹³T. Kocowski: Potrzeby człowieka. Wrocław 1982, s. 123.

¹⁴P. L. Berger, T. Luckmann: Społeczne tworzenie rzeczywistości. Warszawa 1983, s. 68.

Jednostka ludzka bierze udział w różnych działalnościach społecznych /lub jak twierdzą socjologowie, pełni różne role społeczne/ i poprzez tworzące je różnorodne powiązania wchodzi w skład różnych systemów społecznych /lub grup społecznych/, które mogą stanowić podsystemy terytorialnego systemu społecznego.

Tak więc składnikami elementarnymi warstwy społecznej są jednostki ludzkie, a składnikami złożonymi są różne systemy społeczne, a przede wszystkim systemy społeczne działalności: ekonomiczny, kulturowy i polityczny. Te ostatnie pełnią szczególną rolę w kształtowaniu i funkcjonowaniu terytorialnego systemu społecznego. Systemy działalności ludzi oparte są na powiązaniach jednostek lub grup społecznych, wytworzonych w procesie podziału pracy. Systemy te stanowią integralne i funkcjonalne podsystemy społeczne każdego terytorialnego systemu społecznego.

2/ Warstwa podłoża materialnego

Według J. Lipca, "w skład warstwy podłoża /materialnego/ wchodzi wszystkie przedmioty materialne, które nie są ludźmi, ale które posiadają dla tych ludzi znaczenie tego rodzaju, że dzięki nim ludzie mogą żyć w określony sposób i w takich warunkach, w jakich żyją"¹⁵. Zgodnie z tym ujęciem podłoża materialne terytorialnego systemu społecznego obejmuje dwa rodzaje obiektów: 1/ warstwę obiektów przyrodniczych powierzchni ziemi /epigeosfery/, które aktualnie lub potencjalnie warunkują egzystencję ludzi i są przedmiotem ich oddziaływania, 2/ obiekty sztuczne, tj. przedmioty będące wytworem celowej działalności ludzi.

Warstwę obiektów przyrodniczych epigeosfery stanowią dwa rodzaje obiektów: organiczne i nieorganiczne.

---

¹⁵J. Lipiec, op.cit. 1972, s. 69.

Warstwa nieorganiczna jest układem geosystemów fizyczno-chemicznych lub częścią epigeosystemu, który stanowi zarówno podłoże fizyczne, na którym ludzie opierają swoją egzystencję, jak i zbiór substancji i procesów warunkujących tę egzystencję i zaspokojenie potrzeb ludzkich. Głównymi składnikami tej warstwy są: 1/ powierzchnia ziemi stanowiąca podłoże fizyczne bytowania ludzi; 2/ bogactwa naturalne lub zasoby czyli substancje nieorganiczne oraz nieożywione pochodzenia organicznego, które mogą być efektywnie /aktualnie lub potencjalnie/ wykorzystywane do zaspokojenia potrzeb ludzi; 3/ substancje materialno-energetyczne /powietrze, promieniowanie/, których stany fizyczne i chemiczne są odczuwalne przez organizmy i warunkują ich egzystencję /ciśnienie, temperatura, wilgotność, ciężenie itp/.

Obiekty organiczne lub biotyczne stanowią świat roślin i zwierząt, które współwystępują z ludźmi. Organizmy oraz ich zespoły /populacje, ekosystemy, biosfera/ są systemami biologicznymi, które dzielą sferę nieorganiczną częściowo lub całkowicie z ludźmi. Jednak, jak pisze R. Dubos, "Ziemia stworzyła człowiekowi właściwe warunki bytowania dopiero wtedy, gdy stała się żywym organizmem. Zmysłowe walory błękitnego powietrza i zielonej powłoki Ziemi nie są związane z jej fizyczną naturą; są dziełem niezliczonych drobnoustrojów, roślin i zwierząt, które Ziemia wykarmiła i które przetworzyły jej bezbarwną, nieożywioną materię w barwną, żywą substancję. Człowiek może istnieć, funkcjonować, cieszyć się Wszechświatem i snuć marzenia tylko dlatego, że różne formy życia stworzyły i nadal tworzą bardzo specyficzne warunki środowiskowe wyróżniające Ziemię spośród innych planet, dzięki którym może istnieć życie - życie w ogóle, a życie ludzkie w szczególności"¹⁶.

---

¹⁶R. Dubos: Pochwała różnorodności. Warszawa 1986, s. 44.

Między geosystemem nieorganicznym a biosferą zachodzą więc tak ściśle oddziaływania, że właściwie można wyróżnić całościowy system przyrodniczy Ziemi, tj. geosystem przyrodniczy złożony ze świata organicznego i nieorganicznego, który częściowo stanowi materialne podłoże egzystencji ludzi.

Obiekty sztuczne stanowią różnorodne przedmioty wytworzone lub ukształtowane z przyrodniczego tworzywa w wyniku celowej działalności ludzi. Przedmioty sztuczne obejmują zarówno twory sztuczne, które zostały wykonane w procesie produkcji, jak np. maszyny i narzędzia, książki i płyty, domy i mosty, jak i obiekty naturalne o zmienionych właściwościach, ożywione, np. zwierzęta domowe i rośliny uprawne, oraz nieożywione, np. woda w sieci wodociągowej.

Twory sztuczne /nieożywione/ są swoistymi systemami technicznymi. Systemy te są pochodne w stosunku do ludzi, gdyż są ich wytworem. Nie mają one autonomicznego charakteru i służą celom ludzi, a przede wszystkim zaspokajaniu ich potrzeb i zwiększaniu skuteczności ich działań.

Szczególne znaczenie w kształtowaniu sztucznego podłoża materialnego mają te obiekty sztuczne, które są trwale związane z ziemią i uniezależniają egzystencję ludzi od warunków naturalnych w postaci tzw. infrastruktury technicznej.

Podłoże materialne terytorialnego systemu społecznego jest wyodrębnione w postaci terytorium. Terytorium stanowi więc określoną część powierzchni ziemi wraz z jego zawartością materialną, naturalną i sztuczną, efektywnie kontrolowaną przez zbiorowość ludzi. Jak stwierdza J. Lipiec, "aktualnym terytorium danego społeczeństwa jest obszar poddany efektywnej, rzeczywistej "władzy" ludzi, zamieszkujących ten obszar, gospodarujących na nim, zmieniających go"¹⁷.

---

¹⁷J. Lipiec, op. cit. 1972, s. 73.

Pojęcie terytorium nie ma charakteru czysto przedmiotowego, gdyż wyznaczają je swoiste relacje zachodzące między zbiorowością ludzi a ich podłożem materialnym typu "kontroli" lub "władzy", ukształtowane na gruncie systemu politycznego tej zbiorowości. Kontrolowanie obszaru przez zbiorowość ludzi uważa się za istotę terytorialności¹⁸. Kontrola ta jest dokonywana poprzez funkcjonowanie podsystemu politycznego, w którego ramach działa "władza polityczna". W państwie jako terytorialnym systemie społecznym jest to władza suwerenna.

W ramach terytorium następuje więc odgraniczenie terytorialnego systemu społecznego od innych systemów i względne odosobnienie go lub domknięcie.

Dlatego też rola, jaką pełni terytorium w kształtowaniu terytorialnego systemu społecznego, ma podstawowy charakter. Określają to lapidarnie S. Gale i M. Atkinson: "społeczeństwa i prawa rządzące nimi przyjęło się uważać za zdefiniowane terytorialnie"¹⁹.

b/ Otoczenie

W charakterystyce terytorialnego systemu społecznego otoczenia występuje w dwóch aspektach: wewnętrznym i zewnętrznym²⁰.

W aspekcie wewnętrznym otoczenie lub lepiej środowisko stanowi wyodrębnioną terytorialnie warstwę podłoża materialnego, naturalnego i sztucznego, która jest przedmiotem oddziaływania i oddziałuje

---

¹⁸ Por. : J. Douglas-Porteous: Environment and behavior: planning and everyday urban life. Addison - Wesley, Reading 1977, s.20; por. również: R. D. Sack: Human territoriality: a theory. Annals of the Association of American Geographers, 73/1/, 1983, s. 55-74.

¹⁹ S. Gale, M. Atkinson: On the set theoretical foundation of the regionalization problem. /w:/ S. Gale, G. Olsson /eds./: Philosophy in Geography. Reidel, Dordrecht 1979, s. 93.

²⁰ Rozróżnienie otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego, chociaż w innej interpretacji, wprowadza H. A. Simon: The science of the artificial, Cambridge Moss. 1960, s. 11.

na zbiorowość ludzi wchodzącą w skład terytorialnego systemu społecznego. Należy zauważyć, że w aspekcie wewnętrznym: 1/ środowisko jest elementem wewnętrznej budowy systemu, jest środowiskiem ludzi a nie terytorialnego systemu społecznego; 2/ stanowi ono tę część podłoża materialnego, między którą a zbiorowością ludzi zachodzi aktualnie lub potencjalnie interakcja.

Stosownie do rodzaju tworzywa podłoża materialnego wyróżnia się środowisko przyrodnicze lub naturalne i sztuczne²¹.

Zarówno zawartość, jak i zasięg środowiska przyrodniczego zmienia się, gdyż zależy od oddziaływania, jakie zachodzi między przyrodą a społeczeństwem.

Spółeczeństwo nie tylko utrzymuje się i rozwija w warunkach zmian środowiska przyrodniczego, lecz przekształca je zgodnie ze swoimi wymaganiami i potrzebami. Przy czym im wyższa jest organizacja społeczeństwa, tym bardziej ono aktywnie oddziałuje na środowisko.

Środowisko przyrodnicze jest środowiskiem nieswoistym ludzi, którzy je dzielą z organizmami zwierzęcymi, dla których jest środowiskiem bezpośrednim²². Środowisko to jest warunkiem koniecznym, ale nie jest warunkiem wystarczającym egzystencji ludzi, gdyż nie jest samo w stanie zaspokoić potrzeb ludzkich. Wymaga to środków sztucznych i tworzenia środowiska sztucznego.

Z jednej strony zachodzi zatem proces wypierania ze środowiska przyrodniczego zwierząt gatunkowo i ilościowo, a z drugiej - przekształcania środowiska przyrodniczego w środowisko sztuczne, techniczne. Procesy przekształcania środowiska przyrodniczego i formowania środowiska sztucznego ludzi stanowią zasadniczy przedmiot

---

²¹ Por. : J. Szczepański: O pojęciu środowiska. /w:/ tegoż autora, Odmiany czasu teraźniejszego. Warszawa 1971, s. 652-665.

²² Por. : Z. Cackowski, op.cit. 1974, s.11.

działalności społecznej ludzi oraz kształtowania charakteru gospodarczego i cywilizacyjnego terytorialnych systemów społecznych.

W aspekcie zewnętrznym otoczenie odnosi się do terytorialnego systemu społecznego jako całości i stanowi zbiór innych terytorialnych systemów społecznych tego samego rzędu lub poziomu, z którymi dany system jest powiązany wzajemnymi oddziaływaniami. Zakłada to pewien stopień otwartości systemu zarówno o charakterze aktualnym, jak i potencjalnym. System zamknięty lub izolowany można nazwać radykalnie autarkicznym. Jak stwierdza J. Lipiec, "radykalnie autarkiczny system społeczny pełnię swej zawartości materialnej zawdzięcza jedynie sobie i relacjom z przyrodą. Jeśli jednak warunki izolacji nie są spełnione, dochodzi do przeniknięcia i przyswojenia przez dany system elementów należących przedtem do innego systemu"²³.

Z zagadnieniem otoczenia ściśle łączy się problem rozdzielenia lub odgraniczenia terytorialnego systemu społecznego od innych systemów tego samego rzędu, a więc ustalenia granic terytorialnego systemu społecznego.

Truizmem wydaje się być twierdzenie, że terytorialne systemy społeczne posiadają określone granice, gdyż są one właściwością każdego terytorium, a pojęcie granicy jest nieodłączne od pojęcia terytorium. Rozpatrzmy jednak pewne zagadnienia, które się z tym wiążą, a mianowicie: 1/ ostrości granic, 2/ roli granic w kształtowaniu systemu.

Co do pierwszego zagadnienia, to pojęcie granicy przybiera dwójaki charakter, który przedstawiają dwie różne koncepcje nazwane przez N. Georgescu-Roegen 1/ arytmomorficzną i 2/ niearytmomorficzną²⁴.

---

²³J. Lipiec, op. cit. 1972, s. 13.

²⁴N. Georgescu-Roegen: The entropy law and the economic process. Cambridge 1972.

Koncepcja arytmomorficzna "daje wyraz jasno określonym jednostkom zgodnie z tradycją prawnie i politycznie rozdzielonych obszarów"²⁵. Historycznie biorąc u jej podstaw tkwią dwie tendencje. Jedna, związana z kształtowaniem wymiany handlowej i alokacji zasobów opartych na własności wymagała ściśle określonych jednostek przestrzennych. Druga, związana była z wpływem "politycznej i prawnej tradycji, która kładła nacisk na komplementarny związek między legitymacją a sytuacyjnie zależną koncepcją sprawiedliwości wewnątrz systemów regionalnych"²⁶. W takim ujęciu granice stanowią linie /krzywe/ wytyczone na powierzchni ziemi, rozdzielające wnętrza systemu od innych systemów.

Koncepcja niearytmomorficzna "zakłada stan płynności, niezdecydowania i zależności sytuacyjnej; nie jest jasna, ani też nie prowadzi /w sposób konieczny/ do całkowicie podzielonego zbioru terytoriów"²⁷. Taki charakter mają, jak się wydaje, systemy etniczne oraz osadnicze, których granice nie są wyraźnie wytyczone i stanowią płynne strefy oddziaływania. Do tego rozumienia nawiązują też różne koncepcje terytorialności jednostki i grupy oraz tzw. regionu węzłowego w znaczeniu analitycznym²⁸.

Należy zauważyć, że narzędzia modelowania formalnego obu koncepcji są różne. Koncepcja arytmomorficzna wykorzystuje aparat

---

²⁵S. Gale, M. Atkinson: On set theoretic foundations of the regionalization problem. /w:/ S. Gale, G. Olsson /ed./, Philosophy in Geography, Dordrecht 1979, s.93.

²⁶S. Gale, M. Atkinson, op. cit. 1979, s.93.

²⁷S. Gale, M. Atkinson, op. cit. 1979, s.94.

²⁸Por.: E. W. Soja: The political organization of space. Commission on College Geography, Resource Paper No 8, 1971 Association of American Geographers, s.23.

pojęciowy logiki klasycznej i teorii zbiorów Boola; koncepcja niearytmomorficzna - logiki wielowartościowej i teorii zbiorów rozmytych²⁹.

Granice terytorialnych systemów społecznych mają w zasadzie charakter arytmomorficzny, jednak 1/ ich rola jest różna /mocniejsza lub słabsza/ na różnych poziomach /lokalnym, regionalnym, krajowym, ponadkrajowym/, 2/ ulegają one w różnym stopniu pewnemu "rozmyciu". Odnosi się to nawet do klasycznego typu terytorialnych systemów społecznych o najwyższym stopniu autonomiczności, jakimi są państwa; przykładem kraje należące do EWG, gdzie następuje swoiste rozmycie pojęcia granicy.

Co do drugiego zagadnienia, należy zwrócić uwagę, że granice terytorialnego systemu społecznego mogą być zarówno 1/ wynikiem procesów integracyjnych systemu, jak i 2/ ich czynnikiem lub podstawą.

W pierwszym przypadku granice stanowią rezultat procesów integracji wewnętrznej na skutek wykształcenia się silnych więzi wewnętrznych o charakterze ekonomicznym, kulturowym i politycznym, powstałych w toku procesu historycznego. Szczególnym przykładem są tu granice państw narodowych.

W drugim przypadku granice są czynnikiem wyjściowym lub pierwotnym i wyodrębniając terytorium systemu kształtują jego powiązania wewnętrzne i wyznaczają domknięcie systemu.

c/ Struktura

Określenie struktury terytorialnego systemu społecznego wymaga przedstawienia głównych kategorii relacji stanowiących tę strukturę. Na gruncie nauk społecznych, a zwłaszcza socjologii występuje znaczna odmienność koncepcji i terminologii dotyczących relacji, oddziaływań

---

²⁹S. Gale, M. Atkinson, op.cit. 1979, s.94.

i więzi społecznych, co prowadzi do nieporozumień i sporów³⁰. Nie będę przedstawiał poglądów na ten temat, podam jedynie próbę ich określenia opartą na wcześniej przyjętych założeniach. Zestawienie podziału tych relacji zawiera załączona tablica 1.

Zgodnie z przyjętą koncepcją właściwą strukturę systemu, czyli strukturę konstytuującą system stanowią relacje wiążące elementarne i złożone składniki systemu. Ponieważ elementarnymi składnikami systemów społecznych są jednostki ludzkie, relacje odnoszące się do nich mają podstawowy charakter. Podstawowymi relacjami tworzącymi właściwą strukturę terytorialnego systemu społecznego są: 1/ relacje i działania społeczne, 2/ relacje i działania transformacyjne, 3/ oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne.

Relacje i działania społeczne zachodzą w zasadzie między ludźmi, ale mogą też zachodzić między zbiorowościami ludzi lub podsystemami społecznymi. W zachodzeniu relacji i działań społecznych mogą brać udział różne środki materialne, a w szczególności urządzenia techniczne, środki produkcji itp. Relacje i działania społeczne obejmują: a/ relacje pochodzenia biologicznego i oparte na nich relacje pokrewieństwa, b/ relacje komunikowania przy pomocy określonego języka lub kodu, c/ relacje dostępu do dóbr i usług,

---

³⁰ Patrz: S. Ossowski: Więź społeczna i dziedzictwo krwi, Warszawa 1948; S. Ossowski: O osobliwościach nauk społecznych, Warszawa 1962, rozdz. I; J. Szczepański: Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1963, s. 84-120; R. Nisbet: The social bond. An introduction to the study of society, New York 1970; W. Jacher: Współczesne poglądy na więź społeczną, Roczniki Filozoficzne, t. 21, 1973, 2; P. Rybicki: Więź społeczna i jej przemiany, Kultura i Społeczeństwo, 1978, 1/2; S. Jałowicki: Problematyka więzi społecznej, Studia Socjologiczne 1978, 3; M. Malikowski: Pojęciowo-teoretyczne aspekty kontrowersji wokół istoty więzi społecznej, Studia Socjologiczne 1979, 4, s. 5-28.

Podział relacji tworzących strukturę terytorialnego systemu
społecznego

- a/ budowa systemu
  - 1/ relacje wewnętrzne
  - 2/ relacje zewnętrzne
- b/ systemotwórczość
  - 1/ relacje wiążące /integracyjne i dezintegracyjne/
    - relacje i działania społeczne
    - relacje i działania transformacyjne
    - oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne
  - 2/ relacje niewiążące - przestrzenne
- c/ rodzaj działalności
  - 1/ relacje ekonomiczne
  - 2/ relacje kulturowe
  - 3/ relacje polityczne
- d/ pierwotność
  - 1/ relacje pierwotne
  - 2/ relacje niepierwotne /wtórne/
- e/ złożoność
  - 1/ relacje między jednostkami ludzkimi
  - 2/ relacje między podsystemami
  - 3/ relacje między systemami

d/ relacje uczestnictwa w działalności społecznej oraz e/ relacje zarządzania i kontroli³¹.

Relacje transformacyjne zachodzą między ludźmi a obiektami materialnymi i obejmują działania polegające na przekształcaniu środowiska przyrodniczego lub obiektów materialnych lub ich stanów o charakterze użytkowym. Szczególne znaczenie społeczne mają tu działania transformacyjne, które stanowią pracę produkcyjno-materialną. Praca nie ma jednak tylko charakteru materialnego, lecz także kulturalny i kierowniczy.

³¹Por. : M. Bunge, op.cit., 1979, s.189.

Praca stanowi podstawowy typ działania społecznego o charakterze celowym. Według K. Marksa "prostymi momentami pracy są: celowa działalność, czyli sama praca, przedmiot pracy i środki pracy"³².

W miejsce znanego podziału pracy na fizyczną i umysłową należy przyjąć podział na pracę produkcyjno-materialną, kulturalną i kierowniczo-organizacyjną³³.

Praca produkcyjno-materialna stanowi działania polegające na udostępnianiu, przetwarzaniu lub przekształcaniu materiału fizycznego /w tym także organizmów roślinnych i zwierzęcych/ w obiekty wyposażone w cechy techniczno-użytkowe oraz na ich przemieszczaniu. Koncepcja taka nie ogranicza pracy produkcyjno-materialnej tylko do wytwarzania, gdyż obejmuje również usługi. Nie ogranicza również do pracy fizycznej, gdyż dotyczy także używania i kontrolowania automatycznej aparatury technicznej.

Praca kulturalna stanowi działanie kształtujące myśli i uczucia ludzi lub inaczej "formy świadomości społecznej" w postaci wytworów lub dóbr kulturalnych /np. dzieło naukowe lub artystyczne/ i usług /np. nauczanie/³⁴. Praca ta wymaga również stosowania określonych środków materialnych, a więc zawiera elementy działań transformacyjnych. Taki charakter ma praca artystyczna, naukowa, nauczycielska, aktorska itp.

Praca kierowniczo-organizacyjna polega na kierowaniu, zarządzaniu, planowaniu, organizowaniu i kontrolowaniu działalności ludzi, a w szczególności działalności produkcyjno-materialnej i kulturalnej³⁵.

---

³² K. Marks: Kapitał, t. I, /w:/ K. Marks, F. Engels: Dzieła, t. 23, Warszawa 1968, s. 206.

³³ Por.: M. Bunge, op. cit. 1979, s. 196.

³⁴ Przedstawienie koncepcji kultury jako zespołu form świadomości społecznej przedstawia J. Kmita: Kultura i poznanie. Warszawa 1985, s. 9 i dalsze.

³⁵ Por.: L. Krzyżanowski: Podstawy nauki zarządzania. Warszawa 1985.

Rola poszczególnych rodzajów pracy /produkcyjno-materialnej, kulturalnej, kierowniczo-organizacyjnej/ w działalności ludzi stanowi podstawę wyodrębnienia głównych podsystemów występujących w ramach każdego terytorialnego systemu społecznego, tj. gospodarki, kultury i politycznego.

Relacje lub oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne obejmują oddziaływania przyrody, a właściwie środowiska przyrodniczego na ludzi, a ściślej biorąc na ich ontogenezę i egzystencję. Należy zwrócić uwagę, że oddziaływania te nie mają, zwłaszcza na współczesnym etapie rozwoju społeczno-cywilizacyjnego, charakteru czysto autonomicznego, lecz są związane z oddziaływaniami społeczeństwa na to środowisko, a więc stanowią układ sprzężeń: człowiek-środowisko-człowiek. Tak więc zmiany środowiska przyrodniczego pod wpływem działalności transformacyjnej wywierają swój zwrotny wpływ na ontogenezę i egzystencję ludzi.

Oddziaływania te mają w zasadzie charakter globalny, a więc nie zamykają się w ramach określonych terytorialnych systemów społecznych, ale charakter tego oddziaływania może być w ramach poszczególnych systemów zróżnicowany i modyfikowany.

Oddziaływanie środowiska przyrodniczego na egzystencję ludzi rozpatrywane w ramach terytorialnego systemu społecznego zależy w wysokim stopniu od charakteru podsystemu ekonomicznego, a kontrola tej działalności i możliwości modyfikacji potencjalnie biorąc zależy od poziomu techniki i kultury oraz organizacji społeczeństwa.

Należy zwrócić uwagę, że struktura terytorialnych systemów społecznych ma charakter zintegrowany, a pomiędzy stosunkami społecznymi, działaniami transformacyjnymi i oddziaływaniami przyrodniczo-ekologicznymi zachodzą zależności, których znajomość ma decydujące znaczenie dla działalności ludzi, a przede wszystkim dla planowania zmian tego systemu.

Struktura właściwa terytorialnego systemu społecznego obejmuje nie tylko relacje i oddziaływania odnoszące się do jednostek ludzkich, lecz także różne relacje ekonomiczne, kulturowe i polityczne zachodzące między podsystemami, a zwłaszcza podsystemami działalności terytorialnego systemu społecznego oraz między nim a innymi systemami. Problematyki tej nie będę jednak przedstawiał, gdyż jest ona związana z budową i funkcjonowaniem podsystemów działalności.

Relacje przestrzenne, jakie zachodzą między składnikami terytorialnego systemu społecznego, stanowią jego strukturę przestrzenną. Relacje przestrzenne nie konstytuują systemu, gdyż nie mają charakteru wiążącego. Relacje przestrzenne jednak, jako relacje realne zachodzące między obiektami, warunkują kształtowanie, budowę i funkcjonowanie systemu, gdyż między relacjami przestrzennymi a powiązaniem obiektów zachodzą wzajemne zależności, np. zależności między położeniem i odległością obiektów a ich wzajemnym oddziaływaniem. Dlatego struktura przestrzenna terytorialnego systemu przestrzennego stanowi istotny aspekt charakterystyki systemu i ma istotne znaczenie dla kształtowania się jego struktury właściwej. Struktura przestrzenna terytorialnego systemu społecznego może być interpretowana nie tylko fizycznie, lecz także ekonomicznie, kulturowo i politycznie i modelowana przy pomocy różnych środków formalnych. Rozważania na ten temat stosują różnorodną terminologię, np. układ przestrzenny, przestrzeń społeczna, ekonomiczna itd. i opierają się na różnych założeniach³⁶.

Tak pojmowany terytorialny system społeczny wyróżniają spośród innych systemów społecznych następujące właściwości: 1/ heterogeniczność składników, 2/ integracja wieloaspektowa i globalna, 3/ autonomiczność, 4/ terytorialny charakter, 5/ wielopoziomowy charakter.

³⁶ Por.: Z. Chojnicki: Basic philosophical and methodological problems of space and time. Concepts and Methods in Geography, 3, 1988 /w druku/.

1/ Heterogeniczność składników terytorialnego systemu społecznego, tj. występowanie oprócz zbiorowości ludzi również podłoża materialnego sprawia, że w budowie wewnętrznej systemu wyróżnia się wewnętrzne środowisko egzystencjalne, jakie stanowi dla społeczności ludzi środowisko przyrodnicze i sztuczne.

2/ Integracja terytorialnego systemu społecznego opiera się na trzech głównych typach powiązań społecznych, tj. powiązaniach ekonomicznych, kulturalnych i politycznych stanowiących zasadnicze rodzaje działalności ludzkiej o charakterze systemotwórczym. Powiązania te, a zwłaszcza ekonomiczne cechuje określony stopień domknięcia wewnątrz systemu. Powiązania łączące jednostki ludzkie tworzą strukturę społeczną terytorialnego systemu społecznego, a każdy z trzech zasadniczych rodzajów powiązań wyznacza występowanie trzech podsystemów działalności lub funkcjonowania: ekonomicznego, kultury i politycznego. Tak więc terytorialny system społeczny ma charakter wieloaspektowy i globalny.

3/ Autonomiczność terytorialnego systemu społecznego ma stopniowy charakter i przejawia się w samokontroli działania systemu i niezależności systemu od wpływu innych systemów.

4/ Terytorialny charakter opiera się na tym, że społeczność ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje określony obszar Ziemi /geosfery/. Obszar ten stanowiący terytorium systemu wyodrębnia część podłoża materialnego, przyrodniczego i technicznego.

5/ Terytorialne systemy społeczne występują na kilku poziomach rzeczywistości społecznej: 1/ lokalnym, 2/ regionalnym, 3/ krajowym, 4/ ponadkrajowym oraz 5/ globalnym.